

УДК 159.98

СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА ЙОГО РОЗВИТОК У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Харченко С.В., к. психол. н., доцент,
професор кафедри педагогіки та психології факультету № 3
Харківський національний університет внутрішніх справ

В статті узагальнені сучасні уявлення щодо формування соціального інтелекту в дошкільному віці. Акцентується важливість взаємодії зі значущим компетентним дорослим щодо розвитку здібностей соціального інтелекту в цьому віці. Описані сприятливі психолого-педагогічні умови щодо вдосконалення здібностей соціального інтелекту у дітей дошкільного віку. Визначені вимоги та методи вдосконалення соціального інтелекту дорослих, які забезпечують розвиток здібностей дітей.

Ключові слова: соціальний інтелект, здібності соціального інтелекту, соціально-психологічна ситуація розвитку, дошкільний вік.

В статье обобщены современные представления о формировании социального интеллекта в дошкольном возрасте. Акцентируется важность взаимодействия со значимым компетентным взрослым для развития способностей социального интеллекта в этом возрасте. Описаны благоприятные психолого-педагогические условия для совершенствования способностей социального интеллекта у детей дошкольного возраста. Определены требования и методы совершенствования социального интеллекта взрослых, обеспечивающих развитие способностей детей.

Ключевые слова: социальный интеллект, способности социального интеллекта, социально-психологическая ситуация развития, дошкольный возраст.

Kharchenko S.V. SOCIAL INTELLIGENCE AND ITS DEVELOPMENT IN PRESCHOOL AGE

The article summarizes modern ideas about the formation of social intelligence in preschool age. The importance of interaction with a significant competent adult regarding the development of abilities of social intelligence at this age is emphasized. The best psychological and pedagogical conditions for improving the abilities of social intelligence in preschool children are described. The requirements and methods for improving the social intelligence of adults, which ensure the development of children's abilities, are defined.

Key words: social intelligence, ability social intelligence, socio-psychological situation of development, preschool age.

Постановка проблеми. Розвиток інтелектуальних здібностей людини відбувається на протязі всього її життя. Формування соціального інтелекту відбувається в тісному зв'язку з розвитком особистості та системи діяльностей суб'єкта. Соціальний інтелект суб'єкта розвивається в межах певного соціокультурного оточення, субкультури, референтної групи тощо, які певним чином впливають на його особливості.

Дошкільний вік є сприятливим періодом щодо формування соціального інтелекту на думку багатьох вчених (Макаров О.В., Ісаєва І.Ю., Цибуленкова Т.С., Шилова О.В. та інші). Головними соціальними умовами розвитку соціального інтелекту в цьому віковому періоді є: входження дитини до дошкільної групи, що забезпечує досвід нових соціальних взаємин; активне розширення репертуару ігрової діяльності; використання технологій психолого-педагогічного супроводу в дошкільному навчальному або іншому закладі тощо.

Провідною діяльністю в дошкільному віці є гра, в процесі якої дитина опановує прийнятну в соціумі поведінку, засвоює культурно-закріплені ролі стереотипи та зразки

поводження, навчається способам вирішувати виникаючі соціальні проблеми тощо. В літературі зазначається, що в останній час до 40% дошкільнят у вільний час не грають, а займають себе предметними діями, малюванням, гаджетами [5, с. 179], що не може не виявити негативного впливу на розвиток здібностей соціального інтелекту.

Таким чином, період дошкільного дитинства є одним з основних щодо формування здібностей соціального інтелекту. Важливість місця здібностей соціального інтелекту в структурі особистості та значущість впливу на характер міжособистісних стосунків зумовлює необхідність аналізу та узагальнення результатів досліджень щодо особливостей соціального інтелекту та можливостей його розвитку в дошкільному віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній віковій психології ретельно описана соціально-психологічна ситуація розвитку дитини в різні вікові періоди. Провідним чинником формування особистості дитини в дошкільному віці є продуктивне спілкування з дорослим. На протязі дошкільного дитинства спілкування з дорослими ускладнюється за змістом і формою.

За даними досліджень, виконаних в лабораторії М.І. Лісіної, протягом перших 7 років життя у дитини формуються чотири форми спілкування, які змінюють одна одну: ситуативно-особистісна (перше півріччя життя); ситуативно-ділова (6 місяців – 2 роки); внеситуативно-пізнавальна (3 – 5 років); внеситуативно-особистісна (6 – 7 років) [9, с. 122].

Особливості соціального інтелекту в дошкільному віці були предметом досліджень в низці робіт педагогів та психологів (Власова О.І., Ісаєва І.Ю., Журавлева С.С., Макаров А.В., Масягина О.Ю., Нікітіна О.Ю., Рубльова Н.В., Харитонова І.В., Шилова О.В., Цибуленкова Т.С. тощо), в яких ученими з'ясовувалися особливості формування та найбільш сприятливі умови розвитку здібностей соціального інтелекту дітей.

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення сучасних уявлень щодо особливостей формування соціального інтелекту в дошкільному віці та складових психолого-педагогічного супроводу його оптимального розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку Ісаєвої І.Ю., сенситивним періодом розвитку соціального інтелекту в дошкільному віці є період переходу від середнього до старшого дошкільного віку, коли відбувається становлення і розвиток логічного мислення [3].

Критеріями соціального інтелекту дошкільника автор вважає:

– емоційно-мотиваційний (самооцінка, рівень розвитку емпатії, децентрації; мотивація комунікації та взаємодії);

– когнітивний (загальні розумові здібності; розуміння себе і партнера по спілкуванню; розуміння суті ситуації спілкування; прогнозування розвитку ситуації комунікації та взаємодії, а також поведінки партнерів по спілкуванню);

– поведінковий (володіння навичками конструктивної взаємодії, способами моделювання своєї поведінки і опосередкованого або прямого впливу на партнера з метою змінити його поведінку) [3].

Харитонова І.В. виявила, що третина дошкільнят має низький та нижче середнього рівень показників соціального інтелекту, у зв'язку з чим діти можуть зазнавати труднощі в спілкуванні під час вирішення повсякденних комунікативних завдань. Дані Шилової О.В. це підтверджують та свідчать, що у старших дошкільнят переважаючими є низький і середній рівні розвитку соціального інтелекту за всіма його структурними компонентами: комунікативно-особистісним (низький рівень – амбівалентність щодо інших, особливо до дорослих; труд-

нощі встановлення контакту; невпевненість, боязкість, відсутність комунікативних навичок; конфліктна потреба в спілкуванні; середній рівень – ситуативна відкритість щодо інших (позитивна – тільки до близьких дорослих); труднощі встановлення контакту зі значимими знайомими дорослими; ситуативний прояв потреби в спілкуванні (за ініціативою дорослого); екзальтована прихильність до близьких), особливостями самосвідомості та самооцінки (низький рівень – конфліктний стан Я-образу, емоційна нестійкість; малий соціальний досвід; рідкісний прояв потреби в повазі; схильність до беззмістовної емоційної взаємодії зі значимим дорослим; нестійка самооцінка; середній рівень – нестійке усвідомлення Я-образу в спілкуванні зі знайомим значимим дорослим; коливання самооцінки залежно від ситуації; афективна Я-концепція; у знайомій ситуації наявність потреби у визнанні), особливостями соціальної перцепції (низький рівень – недиференційована поведінка; переважання емоційних контактів; пояснення особливостей стосунків виключно емоційними прив'язаностями; вузькість соціального досвіду; труднощі побудови соціального портрета стосунків; середній рівень – ситуативна рольова поведінка; переважання емоційно-особистісних контактів; адекватне сприйняття міжособистісних стосунків за допомогою дорослого; наявність інтересу до аналізу міжособистісних стосунків і відсутність необхідних соціальних перцептивних дій) [11].

Рублевою Н.В. показано, що у дітей дошкільного віку у структурі соціального інтелекту переважає інтелектуальне усвідомлення (когнітивний аспект); соціальна інформованість; питання, пов'язані з проєкцією власної поведінки в конкретну соціально-значиму ситуацію, викликають у дошкільнят стійкий і живий інтерес [10].

Алімовою Т.В. було з'ясовано, що дошкільнята з більш високим рівнем розвитку соціального інтелекту характеризуються низькою швидкістю сенсомоторного реагування в серії з хаотичним розподілом міжстимульних інтервалів [1]. Тобто пластичність ЦНС є однією з психофізіологічних передумов здатності відображати структурну закономірність в динамічно організованому сенсорному потоці та може бути пов'язана з успішністю прогнозу розвитку соціальної ситуації.

Михайлова Я.І. стверджує, що у старших дошкільників інтелект виступає цілеспрямованим та стабільним конструктором: рівень розвитку соціального інтелекту пов'язаний з позитивним рівнем розвитку загального інтелекту та вербального і невербального ін-

телекту. За даними автора, рівень розвитку соціального інтелекту у старших дошкільників певним чином взаємопов'язаний з позитивним рівнем розвитку загальної самооцінки, але не залежить від темпів дозрівання дитини. У старших дошкільників-дівчат у порівнянні з хлопчиками здатності соціального інтелекту дійсно вище [7].

Узагальнення соціальних чинників, які сприяють розвитку здібностей соціального інтелекту дошкільників, показало, що важливим є певні особливості виховання дитини в родині, а також спеціально створені умови в дитячих дошкільних закладах. Власова О.І. доводить, що соціальна ізоляція дитини та авторитарність позиції батьків, їх прагнення повністю контролювати активність дітей, нетерпимість та емоційна реактивність не сприяють розвитку диференціації емоцій і активному формуванню емоційних еталонів у дитини дошкільного віку [2]. Важливою психологічною умовою успішного розвитку соціального інтелекту в старшому дошкільному віці Шилова О.В. вважає оволодіння батьками (особливо матерями) соціально-психологічною компетентністю, в якій пріоритетною позицією в спілкуванні з дітьми є позитивно особистісно-орієнтоване ставлення до дитини, ставлення як до суб'єкта. Шилова О.В. переконливо доводить, що батьки дітей – старших дошкільнят, їхні вихователі та педагоги, на жаль, не мають в належній мірі вираженої потреби і розвинених умінь для розвитку у дітей соціального інтелекту та наголошує про необхідність створення спеціальних психолого-педагогічних умов для розвитку компонентів соціального інтелекту у дітей [10]. В роботі Нікітіної О.Ю. та Шилової О.В. стверджується, що в типових дошкільних навчальних закладах (далі –ДНЗ) основна увага приділяється розвитку пізнавального інтелекту дитини [9].

Журавльова С.С. підтримує думку, що факторами соціально-комунікативного розвитку старших дошкільників виступають параметри освітнього середовища. Автором описані три типи освітньої організації: догматичний, кар'єрний та творчий [4]. При перших двох типах освітніх організацій були констатовані мінімально достатні рівні сформованості соціально-інтелектуального та діяльнісно-практичного компонента при достатньому рівні розвитку мотиваційно-емоційної складової соціально-комунікативного розвитку старшого дошкільника. При третьому типі освітньої організації – достатні рівні сформованості соціально-інтелектуального емоційного і мотиваційного компонентів в разі мінімально достатнього рівня розвитку діяльнісно-практичного ком-

понента соціально-комунікативного розвитку старших дошкільників. Більш високий рівень соціально-комунікативного розвитку старших дошкільнят виявлено саме при цьому типі освітньої організації [4].

Найбільш значущими для соціально-комунікативного розвитку старших дошкільників Журавльова С.С. вважає такі властивості освітнього середовища, як: узагальненість, домінантність, стійкість, когерентність, мобільність, безпека, меншою мірою значущими – широта, емоційність, активність, усвідомленість.

Недвецька Т.М. припускає, що існує зв'язок між рівнем розвитку соціального інтелекту та проявом у дитини самостійності та успішності виконання в процесі ігорних видів діяльності (сюжетно-рольова гра, драматургія, дидактична гра, рухлива гра). Дані Недвецької Т.М. свідчать, що низький рівень розвитку соціального інтелекту характерний для дітей с реактивним типом соціальної активності [8]. Розвиваючий вплив на соціальний інтелект дітей буде мати збагачення та розвиток їхньої ігрової діяльності.

Масягіна О.Ю. способом розвитку соціального інтелекту у дошкільника бачить формування конструктивного стилю взаємодії. Автор наводить механізм його формування: позиція дорослого щодо дій дитини з вербальним впливом, яка супроводжується підсвідомою внутрішньою оцінкою дитиною реакції педагога або іншого дорослого, візуалізація зовнішньої реакції – безпосередньо зворотний зв'язок, формування механізму стилю взаємодії дитини-дошкільника. На думку автора, в арсеналі виховних впливів дорослих повинні бути авансування, підтримка та метод стимулювання, оскільки набутий дошкільником досвід (сукупність емоційно забарвлених вербальних реакцій своїх і навколишніх дорослих) буде використаний в аналогічних ситуаціях [6, с. 144].

Шилова О.В. наполягає, що розвиток соціального інтелекту у дітей дошкільного віку може здійснюватися лише за випереджаючою ініціативою дорослого. На індивідуальних і групових заняттях, в повсякденних ситуаціях дитину слід ставити перед необхідністю вирішувати певні завдання спілкування та допомагати у їх вирішенні. Спираючись на досягнутий дитиною рівень, динаміку просування, дорослий дає зразки нових за змістом контактів, підтримує і заохочує її зусилля в потрібному напрямку. Ускладнення завдань повинно відбуватися від ситуативно-ділової форми до внеситуативно-пізнавальної та внеситуативно-особистісної форм спілкування [11].

Шилова О.В. пропонує з метою розвитку соціального інтелекту дошкільників: насичення змісту програмних занять у ДНЗ позитивним комунікативним матеріалом (за розділами: «дитина і навколишній світ»; «розвиток мовлення – розвиваюча мовне середовище, зв'язкова мова»; «моральне виховання»; «дидактичні ігри»); спеціальні заняття, основні на методі фасилітованої дискусії, в якій надається можливість кожному винести свою думку на обговорення, бути вислуханим і прийнятим, коли діти стають активними учасниками процесу спілкування, що об'єднує вчителя, учня і твір мистецтва [11].

Шиловою О.В. для вихователів ДНЗ були організовані: цикли тематичних лекцій-бесід та семінарів; тренінгові заняття для педагогів за типом «спілкування без примусу». Батьківська програма була спрямована, головним чином, на: усвідомлення батьками особливостей свого ставлення до дитини, виникнення у матерів потреби в адекватних віку і потребам дітей відносинах; оволодіння механізмом внеситуативно-особистісного спілкування з дітьми у сімейному, неформальному варіанті у тренінгу «спілкування без примусу» [11].

Ісаєвою І.Ю. виявлена стійка залежність між здатністю педагога супроводжувати розвиток соціального інтелекту і досягненням дитиною оптимального рівня його розвитку [3]. Автор пропонує для розвитку створення предметно-просторового розвиваючого середовища у формі спеціально-організованих видів діяльності: сюжетно-ролеві, дидактичні і творчі ігри, художньо-мистецька діяльність тощо [3].

Ісаєва І.Ю. також наполягає на дотриманні суб'єктності дитини в ситуаціях взаємодії; інтеграції інтелектуально-пізнавального і комунікативного компонентів в побудові змісту; цілісності, що забезпечує взаємозв'язок всіх складових компонентів педагогічного супроводу. Автор доцільними вважає наступну систему методів розвитку соціального інтелекту дошкільнят: усвідомлення соціальних взаємодій, програвання різних соціальних ролей, моделювання, рішення проблемних соціальних ситуацій, рефлексія і самоаналіз власних соціально-інтелектуальних проявів.

Ісаєва І.Ю. пропонує програму розвитку соціального інтелекту дітей, яка містить три змістовних блока: «Соціальний інтелект як переживання», «Соціальний інтелект як розуміння» і «Соціальний інтелект як переживання». Ці блоки складаються з наступних змістовних розділів: знаннями про себе як про суб'єкта спілкування і взаємодії (розділ «Я сам»), знаннями про спосо-

би встановлення різних типів соціальної взаємодії (ігрового, трудового, навчального, творчого), про культурно закріплені способи підтримки і виходу з соціальних взаємодій, про соціальні ситуації взаємодії, про рольову поведінку. Завдання розділу «Я сам» – сприяння становленню адекватного, позитивно забарвленого образу Я, формування самосвідомості та самооцінки: бесіди, ігрові та тренувальні вправи, спрямовані на пізнання свого образу через образ свого імені, свого тіла, приналежності до певної статі, пізнання своїх соціальних ролей. Завдання змістовного розділу «Я і Інший» – сприяння зростанню інтересу дитини до однолітка, його внутрішнього світу, переживань, погляду на навколишнє; формування і розвиток у дітей комунікативних умінь, заснованих на виділенні істотних ознак конкретної ситуації взаємодії й прогнозу її розвитку. Завдання змістовного розділу «Я і суспільство» – розширення і збагачення знань дітей про соціум, культурні традиції суспільства, формування бажання жити в світі, розуміти і толерантно ставитися до оточуючих [3].

Макаров О.В., Цибуленкова Т.С. розробили та успішно апробували програму, в яку входили розвиток у дітей дошкільного віку соціальних знань, емоційно-особової сфери, системи особистісних стосунків на рівні базових і соціальних емоцій, формування навичок позитивного міжособистісного спілкування, вироблення здібності правильно сприймати соціальні ситуації [5]. Програма включала в себе такі форми і методи роботи: психогімнастика, арт-терапія, творчі, сюжетно-ролеві ігри, ігри-драматизації, рухливі і комунікативні ігри, вправи, які сприяють розвитку комунікативних навичок, зняттю страхів і підвищенню впевненості в собі, зниженню агресії і послабленню негативних емоцій.

Вченими була проведена низка заходів щодо створення сприятливих дитячо-батьківських стосунків у сім'ї дитини, яка включала педагогічну просвіту батьків (батьківські збори, консультації, семінари-практикуми: «Роль батька у вихованні дітей», «Батьківські директиви, оцінки і установки», «Значення сім'ї у збереженні психологічного благополуччя дітей», «Спілкування без проблем») та партнерство педагогів і батьків в діяльність освітньої організації (свята, заходи, створення сімейних фотозагет).

Висновки з проведеного дослідження. Вченими описані складові соціального інтелекту дітей дошкільного віку. Виявлено, що за відсутності цілеспрямованих заходів щодо розвитку здібностей соціального

інтелекту в дошкільників їх рівень низький або середній. Психолого-педагогічні умови, типові для дошкільних навчальних закладів, не передбачають розвитку соціального інтелекту дітей.

Провідними складовими оптимального розвитку здібностей соціального інтелекту в дошкільному віці є неситуативно-особистісне спілкування з компетентним дорослим, збагачення та розвиток ігрової діяльності, використання спеціальних програм психолого-педагогічного супроводу в дошкільних закладах. Спеціальна система методів (фасілітована дискусія, усвідомлення соціальних взаємодій, програвання різних соціальних ролей, моделювання, рішення проблемних соціальних ситуацій, рефлексія і самоаналіз власних соціально-інтелектуальних проявів тощо) розвитку здібностей соціального інтелекту в дошкільному віці має бути включеною в спеціально організовану ігрову та художньо-мистецьку діяльність. Можуть бути використані сюжетно-ролеві, рухливі та комунікативні ігри, ігри-драматизації, дидактичні та творчі ігри, вправи психогімнастики, вправи, які сприяють розвитку комунікативних навичок, зняттю страхів і підвищенню впевненості в собі, зниженню агресії й послабленню негативних емоцій, деякі техніки з арт-підходу тощо.

Вченими пропонуються заходи з розвитку відповідних властивостей у батьків та вихователів щодо створення оптимальних умов для розвитку здібностей соціального інтелекту дошкільника, особливий акцент ставиться на ставленні до дитини як до суб'єкта та партнерських стосунках педагогів і батьків. В подальших дослідженнях необхідно приділяти увагу саме заходам з формування адекватного ставлення до особистості дитини у дорослих, доцільним є почати із заходів, спрямованих на майбутніх батьків у загальноосвітній школі та ВНЗ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алимova Т. В. Психофизиологические предпосылки развития социального интеллекта в старшем дошкольном возрасте / Т. В. Алимova [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://psihologia.biz/psihologiya-psihologiya-obschaya_693/alimova-tatyana-vladimirovna-17920.html.

2. Власова О.І. Психологічна структура та чинники розвитку соціальних здібностей : автореф. дис... док. психол. наук : спец.19.00.07 / О.І. Власова - Київ – 2006 – 43 с.

3. Исаева И.Ю. Педагогическое сопровождение развития социального интеллекта ребёнка в период дошкольного детства : автореф. дис... канд. психол. наук. : спец. 13.00.01 / И. Ю. Исаева. – Ростов-на-Дону, 2011. – 27 с.

4. Журавлева С.С. Образовательная среда организации дополнительного образования как фактор социально-коммуникативного развития старших дошкольников // Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика – 2014. – № 4. – С. 149–152.

5. Макаров А.В. Условия развития социального интеллекта дошкольников / А.В. Макаров, Т.С. Цыбуленкова // Science Time – 2015. – № 7(19). – С. 177–184.

6. Масыгина О.Ю. Развитие социального интеллекта посредством формирования стиля взаимодействия / О.Ю. Масыгина // Омский научный вестник. – 3 (88). – 2010. – 143–144.

7. Михайлова Я.И. Взаимосвязь уровня развития социального интеллекта с интеллектуально-личностными характеристиками у детей 6-7 лет: автореф. дис ... канд. психол. наук : спец.19.00.13 / Я.И. Михайлова. – СПб., 2001. – 22 с.

8. Недвецкая Т.М. Социальная активность детей с разным уровнем социального интеллекта / Т.М. Недвецкая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/26_WP_2012/Psihologia/12_116361.doc.htm.

9. Никитина Е. Ю. Развитие социального интеллекта у старших дошкольников и первоклассников в процессе общения со значимым взрослым / Е. Ю. Никитина, О. В. Шилова // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. Педагогика и психология. – Выпуск № 6. – 2009. – С. 119–127.

10. Рублева Н. В. Проблема развития социального интеллекта в процессе социального воспитания детей старшего дошкольного возраста / Н. В. Рублева // Педагогическое мастерство: материалы междунар. науч. конф. (г. Москва, апрель 2012 г.). – М.: Буки-Веди, 2012. – С. 127–130.

11. Шилова О.В. Развитие социального интеллекта у старших дошкольников и первоклассников в процессе общения со значимым взрослым : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец.19.00.07 / О.В. Шилова. – Нижний Новгород, 2009. – 24 с.